

УДК: 378.1:371.3
DOI: 10.24919/2313-2094.4/36.98629

Ірина ОЛІЙНИК
orcid.org/0000-0002-1749-1518

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ КОНСТРУКТУ «ПЕДАГОГІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ» У НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті здійснено аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду інтерпретації поняття «педагогічна майстерність». Визначено відсутність єдиного розуміння означеної дефініції і багатоманітність поглядів щодо її трактування. На основі декомпозиції визначень сутності феномену «майстерність педагога» у науково-педагогічній літературі запропоновано власне розуміння зазначеного концепту.

Ключові слова: вища школа, викладач, конкурентоздатність, педагогічна майстерність, педагогічна діяльність.

Ірина ОЛЕЙНИК

К ОПРЕДЕЛЕНИЮ СУЩНОСТИ КОНСТРУКТА «ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО» В НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В статье осуществлён анализ отечественного и зарубежного опыта интерпретации понятия «педагогическое мастерство». Выявлено отсутствие единого понимания указанной дефиниции и многообразие взглядов на ее трактование. На основе декомпозиции определений сущности феномена «мастерство педагога» в научно-педагогической литературе предложено собственное понимание указанного концепта.

Ключевые слова: высшая школа преподаватель, конкурентноспособность, педагогическое мастерство, педагогическая деятельность.

Постановка проблеми. Університетська освіта – це динамічний процес, рух від мети до результату, суб'єкт-суб'єктна взаємодія викладача та студента. Принципово нові завдання, що постають перед теоретико-методологічними основами підготовки студентів досить важко розв'язувати, орієнтуючись на традиційну дидактику.

Конкурентоспроможність, компетентність, відповідальність, високий рівень освіченості, соціальна та професійна мобільність, здатність здій-

снювати педагогічну діяльність на рівні світових стандартів і бути готовим до постійного професійного зростання – характерні риси сучасного педагога.

На сьогодні спостерігається тенденція до формування професійних функцій викладача, орієнтованих не на знання предмета, а на розвиток самостійності, самоусвідомлення педагога, його прагнення до самовдосконалення та саморозвитку, і, відповідно, підвищення рівня педагогічної майстерності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цілком зрозуміло, що підґрунтям формування педагогічної майстерності передовсім є концепції відомих педагогів-класиків (Я. Коменського, О. Духновича, К. Ушинського, А. Макаренка, В. Сухомлинського та ін.), у працях яких акцентується увага на значенні творчості особистості педагога.

Різноманітні аспекти професійної підготовки педагогів знайшли відображення в наукових дослідженнях А. Алексюка, М. Євтуха, В. Гончаренка, Н. Кузьміної, В. Лозової, А. Пехоти, Л. Спіріна, А. Щербакова та ін.

Щодо шляхів підвищення та удосконалення педагогічної майстерності, то існує ціла низка наукових розвідок сучасних педагогів та психологів, серед яких праці І. Зязюна, Н. Ничкало, В. Сластьоніна та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Для визначення власної позиції щодо трактування феномену «педагогічна майстерність викладача вищу» скористаємося досвідом педагогів-класиків та сучасних науковців.

Аналіз вітчизняного і зарубіжного досвіду з означеної проблеми показав, що на сьогодні в науковій літературі не існує єдиного визначення конструкту «педагогічна майстерність», що пояснюється неоднозначним тлумаченням, багатоаспектністю й багатогранністю цієї дефініції.

Одні вчені вважають, що педагогічній майстерності навчитися неможливо, педагогами-майстрами народжуються. Інші заперечують таку позицію, пояснюючи, що педагогічна майстерність набувається у процесі професійної взаємодії та становлення фахівця.

Визначення мети та завдань дослідження. З огляду на вищезазначене, метою статті є аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду щодо визначення сутності конструкту «педагогічна майстерність».

Результати досліджень. Система вищої освіти України проходить нові етапи модернізації. Переосмислюються й оновлюються навчальні плани, програми підготовки спеціалістів, іде пошук нових підходів, методів, технологій здійснення навчального процесу у ВНЗ. Сучасні умови висувають високі вимоги до рівня професійно-педагогічної підготовки викладацького складу.

Давньогрецький філософ Платон свого часу зазначив, що майстрами не народжуються, ними стають (Platon, с. 112).

Зі свого боку, А. Дістервег стверджував, що педагог – майстер, і тільки він має розвинені пізнавальні здібності, досконалі знання навчального матеріалу як з боку змісту, так і форми, як його сутності, так і методу викладання [5].

Видатний педагог К. Ушинський розглядав педагогіку, педагогічну майстерність як мистецтво. Зазначав, що лише теоретичних знань учителю замало, необхідно ще оволодіти практичним мистецтвом викладання.

Не залишив поза увагою питання педагогічної майстерності й славнозвісний чеський педагог Я. Коменський, який сформулював новий погляд на постать педагога, зазначаючи, що «кращі з людей будуть вчителями...». У його наукових поглядах чітко прослідковується розуміння основних якостей педагога, серед яких любов до своєї праці, висока оцінка власної педагогічної діяльності; педагог радить остерігатися низької думки про себе, бути прикладом для тих, кого навчає. Лінощі, пасивність, бездіяльність вважав несумісними з педагогічною професією, бо вони послаблюють дух педагога [10, 155 – 164].

Таку ж позицію щодо трактування зазначеної дефініції займав і А. Макаренко, який у наукових працях стверджував, що майстерність – «це те, чого можна досягти, і як можуть бути відомі майстер-токарь, прекрасний майстер-лікар, так повинен і може бути прекрасним майстром педагог» [19, 66].

В. Сухомлинський ототожнював майстерність і мистецтво виховання, сутність яких полягає в умінні педагога відкрити буквально перед кожним, навіть перед найпосереднішим, найскладнішим в інтелектуальному розвитку вихованцем ті сфери розвитку його духу, у яких він може досягти вершини, виявити себе, заявити про своє «Я», черпати сили з джерела людської гідності, відчувати себе не обділеним, а духовно багатим [22].

У педагогічному словнику В. Мадзігон пропонує таке визначення концепту «майстерність»: «Високе мистецтво в якійсь галузі, управність у виконанні певного виду діяльності. Майстерність передбачає наявність професійних знань, умінь та навичок; є рисою, яка відрізняє одного працівника від іншого, адже він творить щось неповторне, нестандартне» [18, 300].

У своєму дослідженні О. Щербаков визначив педагогічну майстерність як синтез наукових знань, умінь, навичок, методичного мистецтва й особистих якостей учителя [29].

Схожими виявилися погляди М. Тарасевича, який наголошував на тому, що педагогічна майстерність – це комплекс властивостей особистості вчителя, необхідних для високого рівня професійної діяльності [23].

Педагогічна діяльність – одна з найбільш складних професій у системі «людина – людина». Вона не лише вимагає досконалого знання предмета, а й високого рівня професіоналізму. Саме тому, розмірковуючи над цією проблемою, цілком погоджуємося з думкою Г. Щукіної [30], яка зазначає, що робота викладача – це не ремесло, а мистецтво, що вимагає від нього великих знань, високої культури та педагогічної майстерності.

Майстерність у широкому значенні характеризується як виняткове вміння фахівця в певному виді діяльності досягати найкращих показників при найменших затратах зусиль, часу, ресурсів і матеріалів.

Педагогічну майстерність правомірно розглядати як важливу якість викладача, що обумовлюється високим рівнем його психолого-педагогічної підготовки, здатністю оптимально розв'язувати педагогічні задачі [8, 3].

За переконанням Л. Байкової, педагогічна майстерність – вищий рівень педагогічної діяльності, що виявляється у творчості, постійному вдосконаленні мистецтва навчання, виховання розвитку особистості [2].

Розглядаючи поняття педагогічної майстерності, В. Сластьонін тлумачить її як «синтез особистісно-ділових якостей особистості, що визначає високу ефективність педагогічного процесу». Науковець упевнений, що педагогічна майстерність передбачає самостійний аналіз педагогічних явищ, їх розчленування на складові елементи і усвідомлення, осмислення кожної частини у зв'язку з цілим, знаходження у теорії навчання і виховання ідей, адекватних логіці явища, що розглядається, виявлення проблем і постановку педагогічних задач, знаходження оптимального способу їх розв'язання [21, 333].

Відомий педагог-науковець Б. Лихачов наголошує, що педагогічна майстерність – це досконале володіння педагогом усією сукупністю психолого-педагогічних знань, умінь і навичок, поєднаних із професійною захопленістю, розвинене педагогічне мислення та інтуїція, морально-естетичне ставлення до життя, глибока переконаність і тверда воля [12].

Важливою характеристикою педагога П. Каптерев уважав здібність до моделювання особливого практичного простору, змістом якого був би природний процес інтелектуального й духовно-морального становлення особистості [9].

Автори О. Мороз та В. Омеляненко тлумачать поняття «педагогічна майстерність» як досконале, творче виконання педагогом професійних функцій на рівні мистецтва, результатом чого є створення оптимальних соціально-психологічних умов для становлення особистості кожного учня, забезпечення високого рівня інтелектуального розвитку, виховання кращих моральних якостей, духовного збагачення школярів [14, 4].

На думку І. Харламова, педагогічна майстерність – це доведена до високої досконалості навчальна й виховна вправність, яка відображає

особливу відшліфованість методів та прийомів використання психолого-педагогічної теорії на практиці, завдяки чому забезпечується висока ефективність навчально-виховного процесу [27, 11].

Цікавим, на наш погляд, є визначення Г. Троцько, за яким показниками майстерності виступає готовність і бажання вчитися (виховуватися) у цього вчителя. Науковець визначає поняття «педагогічна майстерність» як такий морально-психологічний, емоційно-вольовий феномен, користуючись яким вихователь може вводити учнів до процесу пізнання навколишнього світу, допомагає оволодіти знаннями, активізує розумові здібності, виховує благородні почуття, громадянську й людську гідність, віру у великі можливості саморозвитку та самовиховання [24, 21].

Науковець І. Зязюн, здійснюючи глибокий аналіз сутності педагогічної майстерності, визначає цей феномен як комплекс властивостей особистості, що забезпечує самоорганізацію високого рівня професійної діяльності на рефлексивній основі [17].

Досліджуючи означену дефініцію, А. Маркова у її зміст вкладає здійснення педагогом своєї діяльності на рівні високих взірців та еталонів, що відпрацьовані на практиці й описані у методичних розробках і рекомендаціях. Автор переконана, що майстерність полягає у досконалому володінні основами професії, успішному застосуванні відомих у науці та практиці прийомів, знанні педагогом свого навчального предмету, досягненні стабільних, високих результатів у навчальному процесі [13, 51].

Працюючи над проблемою педагогічної майстерності, Н. Кузьміна характеризує цей феномен як «володіння професійними знаннями, вміннями й навичками, що дозволяють фахівцю успішно дослідити робочу ситуацію (об'єкт, умови діяльності), з урахуванням цієї ситуації сформулювати професійні задачі й успішно розв'язувати їх відповідно до поставленої мети [11, 242 – 243].

Майстерність визначає характер конструктивної діяльності з урахуванням найближчих і віддалених перспектив, її джерелом виступають досвід, діяльність, осмислення з точки зору її сутності, цілей, технологій.

Колектив авторів навчального посібника «Педагогічна майстерність викладача» розглядають означену дефініцію як найвищий рівень педагогічної діяльності, що виявляється у творчості викладача, у постійному вдосконаленні мистецтва навчання, виховання та розвитку особистості. Педагогічна творчість передбачає педагогічну діяльність, під час якої відбувається створення принципово нового в суті, організації навчально-виховного процесу [7, 5].

У педагогічній енциклопедії поняття «педагогічна майстерність» розкривається через дефініцію «мистецтво», а саме як високе мистецтво навчання та виховання, що постійно вдосконалюється, і є доступним для кожного педагога, який працює за покликанням і любить дітей [16, 459].

Водночас можна зазначити, що таке визначення не дає повної картини досліджуваного явища, позаяк поняття «мистецтво», зі свого боку, С. Ожегов визначає як уміння, майстерність, знання справи [15, 242].

Дослідниця А. Трущева у своїх наукових розвідках під педагогічною майстерністю розуміє творче виконання професійної діяльності, інтеграцію сформованих професійно важливих якостей особистості в індивідуальний стиль діяльності, постійне удосконалення методик і технологій власної професійної діяльності [25, 78].

Науковець Д. Белухін у поняття «педагогічна майстерність» вкладає знання й уміння, увесь досвід професійної діяльності, систему поглядів і переконань [3, 118].

Погоджуємося з переконанням дослідниці Ю. Турчанінової, яка вважає, що майстерність педагога повинна оцінюватися за кінцевим результатом його праці – ступенем підготовки його вихованців до продовження освіти, творчої праці, активної участі в житті суспільства [26, 61].

Така позиція дає змогу говорити про те, що педагог-майстер повинен усвідомлювати свою відповідальність перед суспільством, оптимально використовувати професійні методи та засоби, долаючи будь-які перешкоди та досягаючи високих результатів у професійно-педагогічній діяльності, вирізнятися індивідуальним стилем викладання, максимально реалізовувати в педагогічній діяльності творчий потенціал.

Співвідносячи поняття «майстерність педагога» та «педагогічна технологія» науковці В. Сластьонін та І. Ісаєв виявляють органічний взаємозв'язок між цими конструктами, оскільки педагогічна майстерність, виражаючи високий рівень розвитку педагогічної діяльності, володіння педагогічною технологією, водночас визначає й особистість педагога загалом, його досвід, громадянську та професійну позицію. Дослідники переконані, що майстерність педагога – це синтез особистісно-ділових якостей особистості, що характеризують високу ефективність педагогічного процесу [21, 110].

Досліджуючи сутність педагогічної майстерності, І. Харламов однією з важливих складових цього поняття вважає педагогічну умілість, яка повною мірою відображає сутність означеного поняття і трактується науковцем як доведена до високого ступеня навчальна та виховна умілість, що проявляється у особливій відшліфованості методів та прийомів застосування психолого-педагогічної теорії на практиці, завдяки чому забезпечується висока ефективність навчально-виховного процесу [28, 186].

Відповідно до вищезазначеного, педагогічна майстерність – це професійне уміння оптимізувати всі види навчально-виховної діяльності, доцільно спрямувати їх на всебічний розвиток та удосконалення особистості, формування її світоглядних позицій, потреби в соціально значимій діяльності.

Науковці Л. Мардахасєв та І. Скопилатов розглядають педагогічну майстерність як професійно-педагогічну підготовку викладача, що забезпечує його високу результативну діяльність [1].

Автор українського педагогічного енциклопедичного видання С. Гончаренко переконаний у тому, що педагогічна майстерність базується на високому професійному рівні педагога, його загальній культурі й педагогічному досвіді. З огляду на це, він визначає це поняття як характеристику високого рівня педагогічної діяльності, критеріями якого є гуманність, науковість, педагогічна доцільність, оптимальний характер, результативність, демократичність, творчість, до змісту якої вкладає оригінальність [4, 251].

Колектив авторів підручника «Педагогічна майстерність» визначає цю дефініцію як найвищий рівень педагогічної діяльності (якщо характеризуються якісні показники результату), як прояв творчої активності особистості педагога (якщо характеризується психологічний механізм успішної діяльності). Науковці переконані, що майстерність педагога – це комплекс властивостей особистості, який забезпечує високий рівень самоорганізації професійної діяльності на рефлексивній основі [17, 30].

Дослідники М. Дяченко, Л. Кандибович називають педагогічну майстерність високим рівнем професійної діяльності педагога, що зовні проявляється в успішному розв'язанні різноманітних педагогічних задач, у ефективному досягненні мети освітнього процесу, а з внутрішнього боку – система знань, умінь і навичок, психічних процесів і якостей особистості, що функціонує й забезпечує успішне виконання професійно-педагогічних завдань [6].

Майстерність у широкому значенні характеризується як виняткове вміння фахівця у певному виді діяльності досягати найкращих показників при найменших затратах зусиль, часу й матеріалів.

А. Реан акцентує увагу на формулюванні технологічних висновків із психолого-педагогічних досліджень: як діяти у ситуації, що склалася, який метод обрати, який спосіб є доцільним в умовах, що склалися, у чому його обмеженість. Рівень педагогічної майстерності викладача, на його думку, залежить від професійної компетентності, а також від ступеня розвитку, професійно-педагогічного мислення [20, 149].

Досліджуючи сутність поняття «педагогічна майстерність», дійшли висновку, що це – інтегративна якість, яка в науково-педагогічній літературі розкривається з різних позицій, оскільки кожен із науковців підкреслює ту чи ту грань цього складного і змістовного феномена.

Із запропонованих визначень можна констатувати, що змістово категорія «майстерність» є важливою складовою конструкту «професіоналізм» та її необхідною умовою.

Відповідно набуття професійного досвіду та оволодіння педагогічною майстерністю є необхідною передумовою руху до «акме», на основі якого відбувається формування професіоналізму діяльності й особистості педагога загалом.

З точки зору акмеології майстерність є вищим рівнем розвитку особистості, сукупність здібностей і узагальненого позитивного досвіду, професійних умінь у певній діяльності, що досягаються на основі рефлексії та творчого підходу.

Висновки. З огляду на вищезазначене, можна виокремити такі підходи науковців до визначення базової характеристики поняття «педагогічна майстерність»:

- за результатом (високий рівень організації діяльності студентів);
- за психологічними механізмами педагогічної діяльності (вияв творчої активності педагога, яка, зі свого боку, забезпечує творчість студентів);
- за внутрішніми характеристиками особистості (властивості особистості, що забезпечують самоорганізацію педагогічної діяльності).

Здійснивши аналіз науково-педагогічного досвіду щодо означеної проблеми, нами зроблено спробу дати власне формулювання педагогічної майстерності. Педагогічна майстерність – це інтегральне утворення особистості педагога, яке поєднує в собі особистісні якості та професійні компетентності; конструктивний характер діяльності з прогнозуванням найближчих і віддалених перспектив діяльності; досконале володіння арсеналом засобів, методів та прийомів суб'єкт-суб'єктної взаємодії; уміння трансформувати педагогічну ситуацію в задачу й знаходити оптимальні шляхи її розв'язання; талант до формування у студентів процесуальної мотивації; прагнення до самовдосконалення та здобуття освіти протягом життя.

Література

1. Барабанщиков А.В. Научно-педагогические основы формирования профессионального мастерства преподавателя академии / А.В. Барабанщиков // Пути совершенствования профессионального мастерства преподавателя. – М. : ВПА, 1975. – С. 10 – 75.
2. Байкова Л.А. Педагогическое мастерство и педагогические технологии / Л.А. Байкова, Л.К. Гребенкина. – М. : Педагогическое общество России, 2000. – 256 с.
3. Белухин Д.А. Основы личностно ориентированной педагогики : курс лекций / Д.А. Белухин. – М. : Институт практической психологии ; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 1997. – 304 с.
4. Гончаренко С.У. Український педагогічний енциклопедичний словник / С.У. Гончаренко. – Видання друге, доповнене. – Рівне : Волинські обереги, 2011. – 552 с.

5. Дистервег Ф.А. Избранные педагогические сочинения / Ф.А. Дистервег. – М. : Учпедгиз, 1956. – 374 с.
6. Дьяченко М.И. Психология высшей школы / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – Минск : Харвест, 2006. – 416 с.
7. Кайдалова Л.Г. Педагогічна майстерність викладача : навч. посіб. / Л.Г. Кайдалова, Н.Б. Щокіна, Т.Ю. Вахрушева. – Х. : Вид-во НФаУ, 2009. – 140 с.
8. Как овладеть педагогическим мастерством: методические рекомендации / авт.-сост. Н.В. Кухарев. – Гомель : ГОСПО БССР, ГОИУУ, 1986. – 24 с.
9. Каптерев П.Ф. Дидактические очерки. Теория образования / П.Ф. Каптерев // Избранные педагогические сочинения / под ред. А.М. Арсеньева. – М., 1982. – 704 с.
10. Коменский Я.А. Законы хорошо организованной школы / Я.А. Коменский // Избр. пед. соч. : в 2-х т. – М. : Педагогика, 1982. – Т. II. – 576 с.
11. Кузьмина Н.В. Педагогическая деятельность мастера / Н.В. Кузьмина // Проблемы дидактики производственного обучения / отв. ред. Н.И. Думченко. – М., 1978. – С. 233 – 270.
12. Лихачев Б.Т. Педагогика. Курс лекций : учеб. пособие / Б.Т. Лихачев. – М. : Юрайт, 2001. – 523 с.
13. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М. : Знание, 1996. – 312 с.
14. Мороз О.Г. Перші кроки до майстерності / О.Г. Мороз, В.Л. Омеляненко. – К., 1992. – 111 с.
15. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов ; под. ред. Н.Ю. Шведовой. – М. : Сов. энцикл., 1973. – 848 с.
16. Педагогическая энциклопедия : в 4 т. – М. : Сов. энцикл., 1965. – Т. 2. – 789 с.
17. Педагогічна майстерність : підручник / за ред. І.А. Зязюна. – К. : Вища шк., 1997. – 349 с.
18. Педагогічний словник / [ред. М.Д. Ярмаченко]. – К. : Педагогічна думка, 2002. – 516 с.
19. Пуйман С.А. Путь к мастерству / С.А. Пуйман. – Минск : ИВЦ Минфина, 2006. – 72 с.
20. Реан А.А. Психология и педагогика / А.А. Реан, Н.В. Бордовская, С.И. Розум. – СПб., 2000. – 432 с.
21. Сластенин В.А. Педагогика / В.А. Сластенин, И. Исаев. – М. : АСАДЕМА, 2002. – 228 с.
22. Сухомлинський В.О. Вибрані твори / В.О. Сухомлинський. – К. : Рад. шк., 1976. – Т. 2. – 420 с.
23. Тарасевич Н.М. Педагогічна майстерність – складник міждисциплінарного наукового дискурсу / Н.М. Тарасевич, Л.Л. Король, І.Ф. Кривонос // Концептосфера педагогічної аксіології : матеріали філософсько-методологічного семінару «Аксеолог. концепт. пед. освіти». – К.; Ніжин : Видавець П.П. Лисенко М.И., 2010. – С. 91 – 108.
24. Троцько Г.В. Педагогічна майстерність / Г.В. Троцько. – Х. : Вид-во ХДУ, 1995. – 117 с.

25. Трущева А.А. Акмеологические детерминанты развития профессионализма личности учителя / А.А. Трущева. – М. : Наука, 2006. – 223 с.
26. Турчанинова Ю.И., Гусинский Э.Н. Введение в философию образования / Ю.И. Турчанинова, Э.Н. Гусинский. – М. : Логос, 2000. – 261 с.
27. Харламов И.Ф. О педагогическом мастерстве, творчестве и новаторстве / И.Ф. Харламов // Советская педагогика. – 1992. – № 7 – 8. – С. 11 – 15.
28. Харламов И.Ф. Педагогика : учебник / И.Ф. Харламов. – 5-е изд., перераб. и доп. – Минск : Университетская, 1998. – 456 с.
29. Щербаков А.И. Формирование личности учителя в системе высшего педагогического образования : автореф. дисс. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 «Общая педагогика и история педагогики» / А.И. Щербаков. – Л., 1968. – 30 с.
30. Щукина Г.И. Педагогика : курс лекций / Г.И. Щукина. – М., 1966. – 648 с.

References

1. Barabanshchikov A.V. Nauchno-pedagogicheskie osnovy formirovaniya professionalnogo masterstva prepodavatelya akademii (*Scientific and pedagogical bases of formation of professional skill of the teacher of the Academy*), Puti sovershenstvovaniya professionalnogo masterstva prepodavatelya, 1975, pp. 10 – 75. [in Russian]
2. Baykova L.A., Grebenkina L.K. Pedagogicheskoe masterstvo i pedagogicheskie tekhnologii (*Teaching skills and pedagogical technologies*), 2000, Moscow, 256 p. [in Russian]
3. Belukhin D.A. Osnovy lichnostno orientirovannoy pedagogiki (*Basics learner oriented pedagogy*), Moscow, Voronezh, 1997, 304 p. [in Russian]
4. Honcharenko S.U. Ukrainskyi pedahohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk (*Ukrainian Pedagogical Encyclopedic Dictionary*), Rivne, 2011, 552 p. [in Ukrainian]
5. Disterveg F.A. Izbrannyye pedagogicheskie sochineniya (*Selected pedagogical works*), Moscow, 1956, 374 p. [in Russian]
6. Dyachenko M.I., Kandybovich A.L. Psikhologiya vysshey shkoly (*Higher School of Psychology*), Minsk, 2006, 416 p. [in Russian]
7. Kaidalova L.H., Shchokina N.B., Vakhrusheva T.Yu. Pedahohichna maister-nist vykladacha (*Pedagogical skills teacher*), Kharkiv, 2009, 140 p. [in Ukrainian]
8. Kak ovladet pedagogicheskim masterstvom (*How to master the pedagogical skill*), Ed. N.V. Kukharev, Gomel, 1986, 24 p. [in Russian]
9. Kapterev P.F. Didakticheskie ocherki. Teoriya obrazovaniya (*Didactic essays. Theory of education*), Moscow, 1982, 704 p. [in Russian]
10. Komenskiy Ya.A. Zakony khorosho organizovannoy shkoly (*The laws of a well-organized school*), Moscow, 1982, Т. II, 576 p. [in Russian]
11. Kuzmina N.V. Pedagogicheskaya deyatel'nost' mastera (*Educational activity masters*), Problemy didaktiki proizvodstvennogo obucheniya, Moscow, 1978, pp. 233 – 270. [in Russian]
12. Likhachev B.T. Pedagogika (*Pedagogy*), Moscow, 2001, 523 p. [in Russian]
13. Markova A.K. Psikhologiya professionalizma (*Psychology of professionalism*), Moskva, 1996, 312 p. [in Russian]
14. Moroz O.H., Omelianenko V.L. Pershi kroky do maisternosti (*The first steps to mastery*), Kyiv, 1992, 111 p. [in Ukrainian]

15. Ozhegov S.I. Slovar russkogo yazyka (*Dictionary of Russian language*), Moskva, 1973, 848 p. [in Russian]
16. Pedagogicheskaya entsiklopediya, Moscow, 1965, T. 2, 789 p. [in Russian]
17. Ziaziun I.A., Kramushchenko L.V., Kryvonos I.F. Pedahohichna maisternist (*Pedagogical skills*), Kyiv, 1997, 349 p. [in Ukrainian]
18. Pedahohichnyi slovnyk (*Pedagogical dictionary*), Ed. M.D. Yarmachenko, Kyiv, 2002, 516 p. [in Ukrainian]
19. Puyman S.A. Put k maysterstvu (*The path to mastery*), Minsk, 2006, 72 p. [in Russian]
20. Rean A.A., Bordovskaya N.V., Rozum S.I. Psikhologiya i pedagogika (*Psychology and pedagogy*), SPb., 2000, 432 p. [in Russian]
21. Slastenin V.A., Isaev I. Pedagogika (*Pedagogy*), Moscow, 2002, 228 p. [in Russian]
22. Sukhomlynskii V.O. Vybrani tvory (*Selected works*), Kyiv, 1976, T. 2, 420 p. [in Ukrainian]
23. Korol L.L., Kryvonos I.F., Tarasevych N.M. Pedahohichna maisternist – skladnyk mizhdystsyplinarnoho naukovooho diskursu (*Pedagogical skills – component of interdisciplinary scientific discourse*), Kontseptosfera pedahohichnoi aksiolohii, 2010, pp. 91 – 108. [in Ukrainian]
24. Trotsko H.V. Pedahohichna maisternist (*Pedagogical skills*), Kharkiv, 1995, 117 p. [in Ukrainian]
25. Trushcheva A.A. Akmeologicheskie determinanty razvitiya professionalizma lichnosti uchitelya (*Acmeological determinants of development of professionalism of the teacher's personality*), Moscow, 2006, 223 p. [in Russian]
26. Turchaninova Yu.I., Gusinskiy Ye.N. Vvedenie v filosofiyu obrazovaniya (*Introduction to the Philosophy of Education*), Moscow, 2000, 261 p. [in Russian]
27. Kharlamov I.F. O pedagogicheskom masterstve, tvorchestve i novatorstve (*About pedagogical skill, creativity and innovation*). Sovetskaya pedagogika, 1992, № 7 – 8, pp. 11 – 15. [in Russian]
28. Kharlamov I.F. Pedagogika (*Pedagogy*), Minsk, 1998, 456 p. [in Russian]
29. Shcherbakov A.I. Formirovanie lichnosti uchitelya v sisteme vysshego pedagogicheskogo obrazovaniya (*Formation of personality in the system of teacher education*), L., 1968, 30 p. [in Russian]
30. Shchukina G.I. Pedagogika (*Pedagogy*), Moscow, 1966, 648 p. [in Russian]